

keréknyomok

2007/NYÁR ORIENTALISZTIKAI ÉS BUDDHOLÓGIAI FOLYÓIRAT

Tartalom

TANULMÁNYOK, FORDÍTÁSOK

- FARKAS ATTILA MÁRTON
Implikált tudás a létben 3
*A tár-tudat egy kortárs buddhista
értelmezése*

- AGÓCS TAMÁS
A mindentudás gyakorlása 30
*A Nyolcezer-soros
Önfelülmúló Megismerés
(Āryāṣṭasāhasrikā
prajñāpāramitā szútra)
első fejezete*

- KÓSA GÁBOR
„Az ötödik buddha” 47
– Mānī buddhista címei
(*Buddho-Manichaica I.*)

- SZOJKA ÉVA SZILVIA
A Quanzhen taoizmus és a buddhizmus
kapcsolata és kölcsönhatása:
tanításuk elméleti háttere
szempontjából 64

- VÉGH JÓZSEF
Qianlong császár tibeti főpapja:
Csangtya Rölpe Dordzse élettörténete
és tibeti forrásai 80

- TÓTH ZSUZSANNA
A jelenségek megtisztítása 99

- POROSZ TIBOR
A meditáció
pszichodinamikájának
alapjai 119

KRITIKÁK, RECENZÍÓK

- Johannes Bronkhorst:
Greater Magadha
Studies in the Culture
of Early India 142
Ruzsa Ferenc

- Ellen Pearlman:
Tibetan Sacred Dance
– A Journey Into the Religious
and Folk Traditions,
Inner Traditions 152
Somlai György

- SUMMARIES IN ENGLISH 153

- E számunk szerzői

KÓSA GÁBOR

„Az ötödik buddha” – Mānī buddhista címei (*Buddho-Manichaica I.*)¹

A manicheizmussal kapcsolatos kínai nyelvű szövegek nagymértékben használták a Tang-kori (i.sz. 618–907) buddhista terminológiát. Jelen tanulmányban a vallásalapító Mānī különböző, buddhista jellegű címeit (buddha, Fénybuddha, fenség, dharmakirály, gyógyító király) vizsgálom és rámutatok arra, hogy azok látszólagos buddhista értelme mögött egyértelműen manicheus jelentés húzódik meg.

1. Buddhizmus és manicheizmus

Az i. sz. 216-ban a párthus Asüristān tartományban született Mānī 12 majd 24 éves korában kapott látomásai alapján alapította meg a Két Princípium és a Három Korszak alapvető tanítására épülő, erősen térítő jellegű vallását. A vallásalapító első találkozása a buddhizmussal a 241–242-es indiai térítő útján történhetett, majd – különösen Mār Ammō keleti missziójától kezdve – a vallás belső-ázsiai és kínai terjedésével, fokozatosan elsajátította a helyi, elsősorban buddhista vallási nyelvezetet.² Habár a buddhizmus és a manicheizmus között számos párhuzam vonható,³ sőt egyes korai kutatók szerint a manicheizmus kialakulásában a buddhizmus formatív szerepet is játszott,⁴ jelenlegi ismereteink szerint általánosan elmondható, hogy a buddhizmus manicheizmusra gyakorolt hatása alapvetően külsődleges volt, nem érintett semmilyen lényegi manicheus tanítást.⁵ Ezek között említhető a bűnmegvallások és a kolostorok buddhista hatásnak tulajdonítható szerepe,⁶ ahogyan a manicheusok által használt

¹ Készült a Chiang Ching-kuo Foundation for International Scholarly Exchange RG 009-U-04 számú pályázatának támogatásával.

² A manicheizmusban található buddhista elemekről, illetve a két vallás viszonyáról általánosan lásd Tongerloo (1984), Klimkeit (1986), 28–44; (1988); Sundermann (1997); Scott (1985), (1995).

³ Sokan felhívták a figyelmet, hogy a két vallás világhoz való viszonyában és világban való létét illetően (Daseinshaltung) találhatók egyezések: a világ szenvedéstelisége, melynek meghaladásához egyfajta speciális tudásra van szükség, amelyet Fényapostolok, illetve Buddhák közvetítenek (Klimkeit (1998), 238). A tudáson túl továbbá szigorú etikai szabályokat kell betartania annak, aki igazán meg akar szabadulni a hűlé (anyag), illetve a számszára forgatagából (Klimkeit (1986), 226), hogy eljusson a Fényhonba, illetve a nirvánába.

A szerzetesi élet, illetve a szerzetesek és a laikusok közötti kapcsolat szintén sokban hasonlít a két vallásban. Érdekes párhuzam továbbá az idegen vallásokhoz való viszony: mindkét rendszer rendkívüli rugalmassággal viszonyult azokhoz a vallásokhoz, illetve hiedelemrendszerekhez, melyek közegeiben téríteni kezdett.

⁴ Buddhának a manicheizmusban betöltött centrális szerepét már igen korán felvetette F. C. Baur (1831), illetve A. Geyler (1875). F. Ch. Baur szerint a manicheizmus a zoroasztrianizmus reformja éppen a buddhizmus alapján (vö. Simon (1996), 281. n.24). F. E. Colditz (1837) a manicheizmusban olyan eklektikus vallást látott, amely a brahmanizmus és a buddhizmus segítségével próbálja az ázsiai vallásokat kibékíteni (vö. Ries (1959), 368).

⁵ Sundermann (1991), 426, Sundermann (1997), 655; Klimkeit (1998), 238.

⁶ Sundermann (1997), 651–653.

„irodalmi” műfajok használata is (*jātaka*, *avadāna*).⁷ A lélekvándorlás manicheus koncepciója kialakulásához ugyanakkor, úgy tűnik, nincs köze semmilyen indiai (buddhista vagy dzsaina) befolyásnak,⁸ ahogyan a manicheizmus benső strukturális hierarchiájához (*auditores*, *electi*) sincs,⁹ habár mindkettő megerősítést találhatott Mānī indiai útja során.

Az i. sz. 694-ben Kínába érkező manicheizmus Fujian tartományban egészen az 1600-as évekig fennmaradt. A jelenleg ismert kínai nyelvű manicheus szövegek (a *Kompendium* [K], a *Traktátus* [T], *Himnusz-tekercs* [S], és a különböző történeti dokumentumok [#])¹⁰ szintén intenzíven használják a Tang-kori buddhista nyelvezetet.

A következőkben ezen szövegekben vizsgálom Mānī buddhista címeit, ugyanakkor nem foglalkozom a Mānī személyével (pl. születésével, tanításával, halálával) kapcsolatos egyéb buddhista jellegű kifejezésekkel.¹¹

2. Mānī buddhista címei

2.1. MĀNĪ MINT BUDDHA

A kínai nyelvű manicheus korpuszban a buddha szó meglehetősen gyakran merül fel Mānīval kapcsolatban.¹² Első hallásra talán meglepő, hogy egy vallásalapítót egy másik vallásból jól ismert fogalommal illetnek, de a manicheizmus esetében tudatos stratégiáról van szó. Már Mānī maga is úgy vélte, hogy a Fénybirodalomból érkezett küldöttek mindegyike alapvetően ugyanazt az üzenetet tárja az emberiség elé, és pusztán a későbbi követők lesznek azok, akik félreértelmezik, illetve eltorzítják a vallásalapítótól származó, általában csak szóban továbbadott eredeti üzenetet. Mivel tehát a Mānī által legfontosabbnak tartott három vallás (kereszténység, zoroasztrianizmus, buddhizmus) eredetileg ugyanazt a tanítást hirdette, így elméletileg semmi akadály nincs, hogy az általuk használt terminológiát részben vagy egészben a manicheizmus szabadon használhassa. Ebben az elméleti összefüggésben alkalmazza a manicheizmus például a *saṃsāra*, a (*pari*)*nirvāṇa*, a *karuṇā*, a *bodhi*, az *upāya*, illetve a *buddha* kifejezéseket manicheus fogalmak visszaadására, természetesen ott, ahol a buddhizmus már a manicheizmus érkezése előtt gyökeret vert, elsősorban a pártus, a szogd, az ujjur és a kínai nyelvterületeken.

A következőkben megkülönböztetem azokat az eseteket, melyekben Mānī nevének valamely formája után „csak” a buddha szó áll, azoktól, melyekben ez kiegészül egy további, ebben az összetételben sajátosságosan manicheus jelzővel, a fénnnyel.

7 Sundermann (1997), 655.

8 Klimkeit (1998), 238.

9 Sundermann (1997), 651–652.

10 *Kompendium* = *Moni guangfo jiao fayi lie* 摩尼光佛教法儀略 [S 3969–P 3884; T2141A: 1279c–1281a];

Traktátus = *Bosijiao canjing* 波斯教殘經 [BD00256; T2141B: 1281a–1286a]; *Himnusz-tekercs* = *Moni jiao xiabu zan* 摩尼教下部讚 [S 2659; T2140: 1270b–1279c].

A magyar fordítás előtt a *Kompendium* fejezetszáma, illetve a kéziratbeli oszlopszáma áll (pl. K2/52), a *Himnusz-tekercs*nél a himnusz száma áll a § jel

után (§56.), a *Kompendium* és a *Himnusz-tekercs* kínai idézetei előtt a Taishō-kánonbeli (T) helyüket adtam meg. Történeti forrásoknak a nem-manicheusok által írott dokumentumokat nevezem, ezek számozása folyamatos, a magyar fordítás után lábjegyzetben adtam meg a pontos forrást.

11 Jelen cikkben szereplő fordításoknál kizárólag a pontosságra törekedtem, az eredeti szöveg irodalmi értékeit semmilyen szinten nem kívántam visszaadni.

12 Mivel Mānī alakja a *Traktátus*ban egyáltalán nem jelenik meg, így ezt értelemszerűen nem vizsgálom.

2.1.1. *Mānī, a buddha*

◀§84.▶ „A mindentudó dharma-király, Mānī buddha, / mindent megjelenít nektek, mintha szemetek előtt lenne.” 1272b10 || 具智法王忙你佛, 咸皆顯現如目前。

◀§358.▶ „Fény Megalkotója! Mānī, a tiszteletreméltó buddha! Engedjetelek el minden bűnt: / az akadályozottakat s az akadálytalanokat, / melyet valamikor saját szándékunkból követtünk el, vagy más szándékát követve, / §359. a testtel, szájjal vagy gondolattal (elkövetett bűnöket), – minden helytelen tettét!” 1278b15–17 || 作光明者, 忙你尊佛, 捨諸罪, / 有礙无礙, 或時本意, 或隨他意, / 身口思想, 諸不善業!

◀§372–379.▶ „Ez az ima [ghāta] Mānī buddha dicséretét zárja le” 1278c11 || 此偈讚忙你佛訖

◀§378.▶ „...Mānī buddhától / megkapjuk a legfelsőbb módszer sóját és pecsétjét, / éjjel s nappal kitartóan megőrizzük, / §379. nem merészelünk gondatlanul bánni vele. / Most az egyetlen tiszta névben / elhatározzuk, hogy gyakorolunk, / hogy végül megszerezzük a győzelmet, / amint eredetileg kívántuk.” 1278c24–27 || 從忙你佛邊所, / 受上方法之鹽印, 日夜堅持, / 不敢輕慢; 我等今者, / 決定修行, 究竟獲勝, 如先本願!

◀#1.▶ „Amikor mesterem, Laozi a nyugati vidékekre vándorolt, ott Mānī buddha lett belőle.”¹³ 吾師老子之入西域也, 嘗化為摩尼佛。

◀#2.▶ „Szumátrai királyság.¹⁴ Arrafelé megtalálhatók a Han-kori káldeusok és a Tang-dinasztiabeli perzsák és arabok. Ezen országtól nyugatra fekszik Sulin birodalma. Ott született Mānī buddha, akit mindentudó hatalmas Fényküldöttnek neveztek. [...] Ezután aztán teherbe esett, a gyermek pedig (anyja) mellkasán keresztül jött a világra, belőle lett Mānī buddha.”¹⁵ 蘇門答剌國, 漢之條支、唐之波斯、大食皆其地也。其西有蘇鄰國, 摩尼佛生焉, 號具智大明使。[...] 遂有孕, 擘胸而出。是為摩尼佛。

◀#3.▶ „A hegy hátsó [északi] lejtőjén egy Yuan-korból származó szentély áll, ahol Mānī buddhának mutatnak be áldozatot. Mānīt „Mār Mānī, a Fény Buddhája” néven ismerik. Sulinból származik, ő is egyike a buddháknak.”¹⁶ 山背之麓有草庵, 元時物也。祀摩尼佛。摩尼佛名末摩尼光佛, 蘇鄰國人, 又一佛也。

A kínai szövegekben Mānīval összefüggésben a buddha titulus önmagában csak a *Himnusz-tekercsben* (*Mángnǐ fō* 忙你佛, illetve egyszer *Mángnǐ zūnfō* 忙你尊佛) és a történeti szövegekben (*Móní fō* 摩尼佛) fordul elő, a *Kompendiumban*, mint ezt majd látni fogjuk, kizárólag a Fény buddhája elnevezés található meg. A *Himnusz-tekercsben* a kifejezés egymástól távol lévő himnuszokban jelenik meg, ezt figyelembe véve semmiképpen sem nevezhetjük egyedi, elszigetelt esetnek:

13 *Huangshi richao* 86.8a. (LIEU (1998), 102; WANG (1992), 317–318). A jelenlegi Ningbótól nem messze, Siming közelében fekvő taoista templom (Chongshougong) gondnoka, Zhang Xisheng 1264 körül írt levele Huang Zhennek, akivel több mint húsz éve nem találkozott (LIEU (1992), 293–294).

14 A földrajzi leírás nyilvánvaló pontatlansága arra

enged következtetni, hogy Sumendala alatt mégsem Szumátrát értették.

15 He Qiaoyuan: *Mingshanzang* 名山藏 13.

[*Wangxiangji* 王享記 fej.]

(PELLIOT (1923), 196).

16 *Minshu* 7.31b. (WANG (1992), 10–11; PELLIOT (1923), 198–207, LIEU (1992), 301).

- I. *Panasz dal az állandótlanságról – Tan wuchang wen* 歎無常文 [§83–119],
 II. *A Fényfenség dicséretét lezáró ima – Ci jie zan Mingzun qi* 此偈讚明尊訖 [§356–359],
 III. *Mānī buddha dicséretét lezáró ima – Ci jie zan Mangni qi* 此偈讚忙你佛訖 [§372–379].

Ugyanakkor a Mānī (*Mángnǐ* 忙你) szó a *Himnusz-tekercs*ben összesen 17 alkalommal található meg, így mintegy az összes előfordulás egynegyedében kerül Mānī neve mellé a buddha szó.

A történeti források is tudnak Mānī buddháról, habár az erre vonatkozó három híradás mindegyike olyan személytől származik, aki az átlagnál jóval tájékozottabb volt a manicheizmus ügyeiben: az első idézet a 13. századi Zhang Xishengtől származik, aki (elmondása szerint legalábbis) egy olyan templomnak volt a gondnoka, melyben egykoron Mānīt is tisztelték. Érdekes egyébként, hogy habár Zhang Xisheng nyilvánvalóan a *Laozi hua hu jing* című műre utal, abban Mānī neve mellett nem szerepel a buddha szó, annak ellenére, hogy a leírás – egy kis taoista bevezetés után – jól láthatólag Buddha életét alegyíti Mānīével:

◀#4.▶ „Az Igazság és Béke vidékét elhagyom, az önmagától való fény útjának leheletén utazva berepülök Xina csodálatos vidékére, Sulin királyságába. Királyi palotában születek meg,¹⁷ koronahercegként mutatkozom meg, elhagyom a családom és rálépek az Útra. Mār Mānīnak hívnak majd, a hatalmas Tan kerekét megforgatom, elmagyarázom a szútrákat és a fegyelmi előírásokat, az elmélyülés és a bölcsesség módszereit, valamint a Három Korszak és a Két Princípium tanítását.¹⁸ 我乘自然光明道氣，從真寂境飛入西那玉界蘇鄰國中。降誕王室，示為太子。捨家入道，號末摩尼。轉大法輪，說經、誡律、定慧等法，乃至三際及二宗門。”

A másik két, Mānī buddhát említő történeti forrás (*Mingshanzang* 名山藏, *Minshu* 閩書) igen kései, de megbízhatónak tűnő szövegeit egyazon személy, egy Ming-kori írástudó, He Qiaoyuan 何喬遠 (1558–1632) írta. Úgy tűnik tehát, hogy a történeti forrásokban elsősorban a témában jártasabb, illetve a manicheizmus iránt jobban elkötelezett szerzők tudnak vagy legalábbis beszélnek Māniról mint buddháról. Ez bizonyos szempontból akár természetesnek is nevezhető, hiszen a manicheizmussal kapcsolatos, már viszonylag korán kialakult hivatalos álláspont szerint ez a vallás megtévesztő módon alkalmazza magára a buddhizmus szót, így a vallásalapító buddhának nevezése is csak egy fondorlatos csalásnak tűnhetett a császári udvar szemében:

◀#5.▶ „A Kaiyuan uralkodói korszak huszadik évének [732] hetedik hónapjában keletkezett a következő császári parancs: »Mār Mānī tana alapjában véve eretnokség, csalárd módon a buddhizmus nevét alkalmazza (magára), hogy ezzel az egyszerű népet becsapja és összezavarja, így elengedhetlenné vált, hogy szigorúan betiltsuk.«”¹⁹ 開元二十年七月敕：『末摩尼法本是邪見，妄稱佛教。誑惑黎元，宜嚴加禁斷。』

¹⁷ A fenti kifejezés (*jiangdan* 降誕) határozottan bölcsek vagy szentek, buddhák vagy bódhiszattvák megszületésére használatos.

¹⁸ *Laozi hua hu jing* 老子化胡經 T2139: 1267b.

¹⁹ *Tongdian* 通典 40.11b [229]. Lásd még *Fozu tongji* T2035: 0374c, 0474c, *Da Song Sengshilüe* 大宋僧史略 T2126: 253b.

A Mānī buddha összetétel analógiáival leginkább az ujgur forrásokban találkozhatunk. Az ujgur szövegekben ritka a máshol oly gyakori Mār Mānī (*mar mani*) szókapcsolat, előszeretettel használják azonban a *mani burxan* elnevezést.

„Mānī buddha, a többi buddhák s küldöttek.”²⁰

„Tiszteletreméltó, hírneves atyám, Mānī buddhám!”²¹

Hasonlóképpen *burxannak* (buddhának) hívják Mānī elődeit (*mšixa burxan*, *xonuğ burxan*, *zrošč burxan*).

„És a Messias, a buddha, a hívő alamizsnát adókat és a (teljes) lelkükkel imádkozó embereket jó szándékuk miatt jóakaratóiaknak nevezte.”²²

„Délen hallottam Hénoch buddha hangját.”²³

„Zarathušta buddha ...”²⁴

Egy szogd szöveg a világba aláereszkedő buddhákról (*pwtyšt prm š'mh 'wxšt'nt*) beszél, akik tanítványaikat különböző helyekre küldik.²⁵

A kínai és nem-kínai példákból egyaránt látható, hogy manicheus szövegösszefüggésben a *fó* 佛 szó semmiképpen sem jelölheti a történeti Buddhát, sőt úgy tűnik, még csak nem is a felébredettség állapotát fejezi ki, hanem – ezekben az esetekben – a Fénybirodalomból érkező küldött(ek)re utal.

Hozzá kell tennünk ugyanakkor, hogy a manicheus panteon számos isteni alakja szintén megkapta a buddha titulust: az Első Ember Öt Fia (§129; §169; §236; §244; *Fozu tongji* T2035: 0431b), a Jóságos Anya (§169), a Fény Szerelmese (§170), az Új Aeont Építő (§170), a Nap és a Hold (§25), illetve a Tizenkét Aeon (§169–171). Ezekben az esetekben a buddha szó a párthus *bg* [*baɣ*] (pl. *bg'n* [*baɣān*]), illetve a párthus és középperzsa *yzd* [*yazd*] (pl. *yzd'n* [*yazdān*]) szó kínai megfelelője, a manicheus panteon fején, a Nagyság Atyján kívül tehát lényegében minden emanációt, istenséget ezzel a szóval jelöltek.²⁶ Ahogyan ugyanakkor a *bg* [*baɣ*] szó használatos volt egyszerűen a tisztelet jelzésére, elsősorban isteni eredetű, emberi személynevek esetében is, így alkalmazták a kínai források is Mānīra, a Fényküldöttre.²⁷ Mind a *fó* 佛, mind pedig a középiráni *yzd* és *bg* kifejezés elsősorban tehát a Fénybirodalomból, a Nagyság Atyjától való

20 T II D 171 (LE COQ (1912), 24): „Mani burxan amari burxanlar brištīlār”. További példák: U 237 + U 296 (ZIEME (1975), 50); M III 29 + Ch/U 6618 (ZIEME (1975), 55); T III T 338 V 4 (Ch/U 6890) (ZIEME (1975), 71); T II D 176 (TONGERLOO (1997), 371); MIK III 8260 V 2 (= T III D 260) (GULÁCSI (2001), 240); T II D 171 R; T II D 258; TM 169 (TONGERLOO (1984), 244. n.7).

21 T III D 260 1 (BANG – GABAIN (1930), 184): „ayaɣlīy addlīy [atlīy] qangīm mani burxanīm”.

22 T II D 173b2 R (LE COQ (1922), 11): „ymä mšixa burxan kirtkünyük buši birigli üzütin til-ägli kiši lärig kntüntüing ädgü öglişi ngä ädgü ögli tip atadı.”

23 TM 423d (KLIMKEIT (1980), 367, vö. LE COQ (1922), 23): „birdin singar xonuğ burxan ünin išidtim”. Hénoch középperzsa, illetve párthus szövegekben is megjelenik Hwnwx [Hunúx] néven (DURKIN-MEISTERERNST (2004), 194), az egyik középperzsa szöveg küldöttnek (*prystag*) nevezi (M 101/1/2; HENNING (1943–46), 57).

24 TONGERLOO (1984), 244: „zrošč burxan...”

25 M 18220/V/22–25. (SUNDERMANN (1981), 40).

26 Vö. BRYDER (1994), 54; MIKKELSEN (1995), 103; KLIMKEIT (1998), 241–243. WALDSCHMIDT-LENTZ (1933), 13) például ezt úgy jelzik, hogy *Gottheit*nek fordítják a *fó* szót.

27 BOYCE (1977), 27.

származást jelölte és csak másodsorban tett különbséget a tisztán isteni (lásd a manicheus panteon fenti alakjai) és a világban vallást alapító emberi személyek között.²⁸ Mivel a buddha szó elsősorban a 'küldött' állapotot jelölte, így nyilvánvalóan nem lehetett alkalmazni a Nagyság Atyjára, aki maga az elküldő.

Létezik még egy Mānival mint buddhával kapcsolatban említett érdekes kifejezés, amely csak egy kései beszámolóban tűnik fel:

◀#6.▶ „Nevük a Fény vallásának gyülekezete.²⁹ Az általuk tisztelt buddha fehér ruhát visel.³⁰ A (buddhista) szútrákból arra a részre hivatkoznak: »A Fehér buddha a Világ Tiszteltjéhez szól!«³¹ A *Gyémánt-szútrából* vették, hogy (van) »Első buddha, Második buddha, Harmadik buddha, Negyedik buddha, Ötödik buddha« és úgy vélik, hogy (az övék) az Ötödik buddha, akit Mār Mānīnak neveznek.” A *Huahuajing*ből kiemelték a következő részt: »(Én, *Laozi*) az önmagától való fény útjának leheletén utazva, berepülök *Xina* csodálatos vidékére, *Sulin* királyságába. Királyi palotában koronahercegként születek meg, elhagyom családom, Mānīnak hívnak majd.«³² Az általa [Mānī által] kinyilatkoztatott írásokat úgy nevezik, hogy a Két Princípium és a Három Korszak. A Két Princípium nem más, mint a fény és a sötétség, a három korszak pedig nem más, mint a múlt, a jövő és a jelen.”³³ 稱為明教會，所事佛衣白。引經中所謂白佛言世尊，取金剛經一佛二佛三四五佛。以為第五佛，又名末摩尼。采化胡經“乘自然光明道氣，飛入西那玉界蘇鄰國中，降誕玉宮為太子，出家稱末摩尼。以自表證其經，名二宗三際。「二宗者，明與暗也。三際者，過去、未來、現在也。」”

Annak ellenére, hogy számos jel utal arra, hogy a manicheusok valóban hajlamosak voltak eltorzítva magyarázni a buddhista iratokat annak érdekében, hogy legitimálják saját elképzeléseiket, a fenti leírásban szereplő Ötödik buddha elnevezés magyarázata véleményem szerint kiegészítésre szorul. A *Fozu tongji* jól láthatóan kiválóan értesült a Kínában akkoriban már igencsak viaskodóan lévő manicheizmust illetően, így nem vonhatjuk kétségbe, hogy a manicheusok Mānīt a Song-korban (i.sz. 960–1279) az Ötödik buddha névvel illették, továbbá való igaz, hogy ehhez az elnevezéshez hasonló előfordul a *Gyémánt-szútrában*. Ugyanakkor elgondolkodtató az a tény, hogy a konkrét elnevezés (*dì wǔ fú* 第五佛) a *Gyémánt-szútra* jelenleg

28 Mint ezt WALDSCHMIDT–LENTZ (1933, 16) a Fényküldött kifejezés kapcsán megjegyzi, ugyanazzal a jelzővel illették az isteni és az emberi küldötteket, hiszen nem pusztán ugyanarról a „helyről”, a Fénybirodalomból érkeztek valamennyien, nem pusztán a Nagyság Atyjától kapták mindannyian a felhatalmazást, hanem céljuk is ugyanaz volt: a világban fogva tartott fény felszabadítása.
29 Ugyanezt az elnevezést (*Mingjiao hui* 明教會) találták a *Huabiao*-hegyi, egykori manicheus templomban felfedezett edényeken (HUANG (1985)).

30 Vö. a *Kompendium* 2. cikkelye.

31 A „*bai fo yan shizun* 白佛言世尊” kifejezés számtalanszor előfordul a buddhista Kánonban, ott természetesen a

valódi jelentésével: „Buddhához szól(t)ak: Ó, Világ Tiszteltje!” A manicheusok kihasználták, hogy a kínai *bai* (bo) 白 szó ‘mondani’ és ‘fehér’ jelentéssel egyaránt bír, és annak alátámasztására használták, hogy „az ő Buddhájuk”, a Fehér buddha is fontos szerepet játszik a buddhizmusban, illetve a manicheizmusban.

32 Az eredetiben szereplő király írásjegye itt kétszer is jádeként íródik, így Mānī nem a királyságba, hanem jádeföldre érkezik, és nem királyi palotába, hanem jádepalotába. Az itt szereplő részletből továbbá hiányzik a „rálépek az Útra” kifejezés. Az eredetiben ráadásul pusztán Mānī, és nem Mār Mānī áll.

33 *Fozu tongji* T2035: 0431a.

ismert egyik verziójában sem szerepel, ami azonban szerepel (*wū fō* 五佛),³⁴ az éppen csak egy felsorolás tagjaként, mindenféle kiemelés és részletezés nélkül. A fenti ellentmondásra a következő két magyarázat lehetséges:

1. A *Gyémánt-szútrának* létezett egy olyan, mára elveszett verziója, amelyben pontosan az Ötödik buddha (*dī wū fō* 第五佛) elnevezés szerepel, esetleg további, látszatra Mānival is összefüggésbe hozható leírással. Ha ez az egyébként bizonyíthatatlan hipotézis igaz is, az biztos, hogy a *Fozu tongji* szerzője, Zhipan számára ez már nem volt ismert, mivel ő is kizárólag arra a részre hivatkozik, amelyben szigorú értelemben a kifejezés nem szerepel.

2. Másik magyarázatként adódik, hogy a kínai manicheusok Mānival kapcsolatban saját „küldött-láncolatuk” logikája szerint alkalmazták az Ötödik buddha elnevezést és ehhez a legkülönbébb buddhista iratokban igyekeztek legitimációs bázist találni. Mivel a szóösszetétel a kínai manicheizmus szempontjából fontos szerepet játszó Jingtu (Tiszta Föld) irányzathoz tartozó több buddhista iratban is szerepel,³⁵ így véleményem szerint valószínűbbnek látszik az a hipotézis, hogy a kínai manicheusok számos szöveghelyre hivatkoztak, egyebek között a fenti *Gyémánt-szútra* részletre is, de valójában ebben, illetve a többi „Ötödik buddhá”-ban is saját elképzelésük megerősítését látták.³⁶ Mindenesetre tudjuk, hogy a manicheizmusban az eljövendő, ötödik buddha, Maitréja alakjával azonosították Mānīt: „Eljött Maitréja buddha, Mār Mānī, az apostol.”³⁷ Feltételezhető tehát, hogy buddhista összefüggérendszerben a kínai manicheusok a jelen kalpa ötödik buddhájával, egyesek szerint az iráni Mithrával is (legalább hangalaki) kapcsolatban álló³⁸ Maitréjával azonosították Mānīt.³⁹ Ugyanakkor ebből az összefüggésből még nem nyilvánvaló, hogy az ötödik jelzőt hogyan tudjuk elhelyezni magán a manicheus összefüggérendszeren belül.

Ezzel kapcsolatban megfogalmazható egy hipotézis: jól ismert, hogy Mānī három legfontosabb elődjének az öt megelőző három nagy vallás, a buddhizmus, a zoroasztrianizmus és a kereszténység alapítóját tartotta, így eszerint ő a negyedik vallásalapító-küldött (buddha) lenne. Ugyanakkor Kínában a manicheus térítői már a kezdetektől fogva szembesültek a taoizmus meghatározó szerepével és számos kínai nyelvű manicheus szövegben találunk utalást arra,

34 A buddhista kánonban tizenhétszer fordul elő ez a felsorolás, mégpedig éppen ebben a formában (*yi fo, er fo, san si wu fo* 一佛二佛三四五佛), egyrészt a *Vajracchedikā-sútra* különböző változataiban (T0236: 0753b; T1510b: 0769c; T1511: 0783a; T1511: 0783b; T2732: 0002c), másrészt egyéb szútrákban: pl. *Jiujing dabeij jing* 究竟大悲經 T2880: 1378a; *Dafangguang fo Huayanjing suishu yanyi chao* 大方廣佛華嚴經隨疏演義鈔 T1736: 0636c; *Zhi chanbing biyaofa* 治禪病祕要法 T0620: 0340c.

35 Például *Fo shuo wuliangshou jing* 佛說無量壽經 T0360: 0278c; *Fo shuo da Amituo jing* 佛說大阿彌陀經 T0364: 0339b; *Fo shuo wuliang qingjing pingdengjue jing* 佛說無量清淨平等覺經 T0361: 0299a.

36 A manicheizmus történetében kiemelt szerepet játszó uigurok 'Öt buddha' ábrázolásairól lásd RUSSELL-SMITH (2005), 180–197.

37 M 486/II/R/3–4 (RECK (2004), 148): „mytrg bwt '(g)[d'] / m'ry m'ny fryšg.” Lásd még M 42/V/i/12; M 801a (BOYCE (1975), dc, cu; HENNING (1937), 19–21; vö. DURKIN-MEISTERERNST (2004), 236–237) Érdekességképpen megjegyezhető, hogy a *Himnusz-tekercs* §358-as versszakában, Mānira alkalmazott *zūnfō* 尊佛 titulus többször is megjelenik Maitréjával kapcsolatban (pl. *Ji zhuojing lichan yi* 集諸經禮懺儀 T1982: 0457c; *Fo shuo dasheng pusa cang zhengfa jing* 佛說大乘菩薩藏正法經 T0316: 0790b; *Puxian pusa shuo zhengming jing* 普賢菩薩說證明經 T2879: 1364c; *Lichan wen* 禮懺文 T2854: 1304a).

38 Mithra és Maitréja viszonyával kapcsolatban a két szembenálló tábor (J. PRZYLUŚKI, S. LÉVI, A. SOPER, E. LAMOTTE, A.H. DANI – F. GORDON, J. HINNELS) véleményének összefoglalását lásd SCOTT (1990), 67–68.

39 KLIMKEIT (1986a), 227; KLIMKEIT (1998), 241–243.

hogy a kínai manicheusok Laozit Buddhához hasonló módon Fényküldöttnek tekintették.⁴⁰ Így nem elképzelhetetlen, hogy Kínában a buddhizmus, a zoroasztrianizmus és a kereszténység alapítói mellé negyedikként a taoizmusé is odakerült, így ebben a sorban Mānī valóban az ötödik küldött (buddha) lenne.

2.1.2. MĀNĪ, A FÉNY BUDDHÁJA

◀K1/5–6, 8–9.▶ „*Foyisede wulushen* – (hazájának nyelvéről) kínaira fordítva ez annyit tesz: a Fényküldött. Mindentudó Dharma-királynak vagy Mānīnak, a Fény Buddhájának is nevezik. [...] Közvetlenül a Fény Fenségétől kapta a tiszta tanítást, majd megtestesült, ezért hívják őt a Fényküldöttnek.” 1279c20–22, 24 || 佛夷瑟德烏盧訖者本國梵音譯云光明使者，又 / 號具智法王，亦謂摩尼光佛。[...] 親受明尊清淨教命，然後化誕，故云光明使者。

◀K1/10–11.▶ „Üressége révén összhangban van a szentséggel, felébredettsége folytán látja a végső dolgokat, ezért mondják, hogy ő Mānī, a Fény Buddhája.” 1279c25–26 || 虛應靈聖， / 覺觀究竟，故號摩尼光佛。

◀K1/34–35.▶ „*A Guanfo sanmei hai jing* [*Buddhadhyāna-samādhisāgara-sūtra*] pedig azt írja, hogy »amikor Mānī,⁴¹ a Fény Buddhája megjelenik a világon, állandó fényességet áraszt és a buddhák munkáját folytatja.«” 1280a20–21 || «觀佛三昧海經» 云：『摩尼光佛出 / 現世時，常施光明，以作佛事。』

◀K2/52.▶ „Mānīnak, a Fény Buddhájának koronája...” 1280b0 || 摩尼光佛頂圓 ...

K3/66–67. „Amikor Mānī, a Fény Buddhája alá akart szállni a világba, a szentek buzdításával és segítségével megszületett, a karmikus okoknak megfelelően.” 1280b23–24 || 摩尼光佛當欲降代，眾 / 聖贊助，出應有緣。

◀#7.▶ „... Hatalmas Erő, Bölcsesség, Mānī, a Fény Buddhája.”⁴² ... 大力、智慧、摩尼光佛。”

◀#8.▶ „Kérlek (benneteket), ismételjétek: Tisztaság, Fény, Hatalmas Erő, Bölcsesség és Felülmúlhatatlan Igazság: Mānī, a Fény Buddhája. A felirat a *Zhengtong* periódus *yichou* évének [1445] kilencedik hónapjában készült.”⁴³ 勸念：清靜、光明、大力、智慧、無上至真、摩尼光佛。政統乙丑年九月。

40 K1/13–23: „Amikor Lao Űr [Laozi] megfogant, a Nap kristályragyogással tündökölt, midőn Śākyamuni megfogant, a Napkerék hozzáigazította megjelenését. Szellemi adottságait tekintve eredendően azonosak, hogyan különbözhetne hát a három szent [Laozi, Buddha, Mānī], kik alaptermészetüket tökéletesítve egymást követően ráébredtek az Űt igazságára? 1279c28–1280a09 || 則老君託孕，太陽流其晶；釋迦受 / 胎，日輪吐其象。資靈本本，三聖亦何殊？成性存 / 存，一貫皆悟道。” Lin Wushu szerint egyébként éppen az ebben a passzusban szereplő Laozi a bizonyíték arra, hogy a *Kompendium* nem fordítás, hanem kínai nyelven született, önálló munka (LIN (1991), 230–231).

41 A buddhista szöveg természetesen nem Mānīról,

hanem a kínai átírásban vele megegyező *manī* (drágakő) fényéről elnevezett buddháról beszél (vö. MA (1999), 12; vö. LIN (1991), 231).

42 1988-ban Chen Changcheng 陳長城, amatőr régész, a *Putian*-beli középiskola egykori vezetője, egy törött, 107 cm magas, 77 cm széles, 19 cm vastag kőtáblát talált *Fuzhouthól* 93 km-re, a fenti néhány szóval a tetején. A tábla felirata valószínűleg a *Yuan*-korban keletkezett (CHEN (1988), LIN (1992), 344, 352; lásd még QI (2000)).

43 Az egyetlen létező Mānī szobor lelőhelyén, a *Quanzhou* melletti *Huabiao*-hegy lejtőjén található manicheus szentély előtt, egykor a nyugati oldalon álló kő felirata (WU (1957), 44; lásd még LIN 1989; BRYDER 1988a).

◀#3.▶ „Mānīt ‘Mār Mānī, a Fény Buddhája’ néven ismerik. *Sulin*ből származik, ő is egyike a Buddháknak.”⁴⁴ 摩尼佛名末摩尼光佛，蘇鄰國人，又一佛也。

A manicheus elképzelések szerint mind a korábbi küldöttek, mind Mānī, a legutolsó küldött a Fénybirodalomból érkezett és ezért joggal illeti meg a Fényből származó égi lény, vagyis a Fény buddhája titulus.⁴⁵ Ezt az összetételt csak a *Kompendium*ban és a történeti szövegekben alkalmazták.⁴⁶

Már Mānī nevének teljesen különböző átírása (*Móni* 摩尼; *Mángnī* 忙你) is egyértelműen jelzi, hogy a *Kompendium* és a *Himnusz-tekercs* nemcsak egymástól függetlenül fogalmazódott meg, hanem a Kínában élő manicheusok láthatóan utólag sem igyekeztek összhangba hozni a kettőt. Ezt erősíti meg az a tény, hogy Mānī a *Kompendium*ban lényegében mindig, a *Himnusz-tekercs*ben azonban sosem kapja meg a Fénybuddha (*guāngfó* 光佛) titulust.

Mint erre a *Kompendium* fenti idézete is utal, a Buddhahadra által ca. 400-ban kínaira fordított (*Fo shuo*) *Guanfo sanmei hai jing* (佛說觀佛三昧海經 [*Buddhadhyāna-samādhisāgara-sūtra*]) adja meg a legitimációs alapot arra, hogy a kínai manicheusok Mānīról, a Fény buddhájáról (*Moni guangfo* 摩尼光佛) beszéljenek. A legitimálásra szükség volt, hiszen a szöveg bevezetése szerint 731. július 16-án egy manicheus püspök a császár számára állítja össze a manicheizmus eredetét, alapvető tanítását és szokásait összefoglaló művet, és ahogy a buddhizmus ellen több évszázaddal korábban az volt az egyik vád, hogy a hagyományos, kanonikus kínai szövegek nem tesznek említést Buddháról, így Mānival kapcsolatban is félő volt egy hasonló jellegű ellenérv megfogalmazása. Ezt kivédendő illeszthette bele művébe a *Kompendium* szerzője a *Guanfo sanmei hai jing* látszólag Mānīról szóló idézetét.

Mānī, a Fény buddhája kapcsán érdemes kitérni egy másik, speciálisan manicheus elnevezésre: Mānī, a Fényküldött.

◀K1/5–6, 8–9.▶ „*Foyisede wulushen* – (hazájának nyelvéről) kínaira fordítva ez annyit tesz: a Fényküldött.⁴⁷ Mindentudó Dharma-királynak vagy Mānīnak, a Fény Buddhájának is nevezik. [...] Közvetlenül a Fény Fenségétől kapta a tiszta tanítást, majd megtestesült, ezért hívják őt Fényküldöttnek.” 1279c20–22, 24 || 佛夷瑟德烏盧誥者本國梵音譯云光明使者，又 / 號具智法王，亦謂摩尼光佛。[...] 親受明尊清淨教命，然後化誕，故云光明使者。

◀§338.▶ „Ez az Olyanság, az Egyetlen Nagy Erő, / amit Mānī, a Fényküldött kinyilatkoztatott.” 1278a08–09 || 斯乃如如一大力，忙你明使具宣示。

⁴⁴ *Minshu* 7.31b. (WANG (1992), 10–11; LIEU (1992), 301).

⁴⁵ Felmerül az összefüggés a buddhista panteon egyik alakjával, a tulajdonságai révén számos alkalommal máskor is megidézett Amitábhával, a Végtelen Fény Buddhájával (*wúliàng guāngfó* 無量光佛). Amitábhá kultuszáról legutóbb lásd például PAYNE–TANAKA 2003, Amitábhá esetleges iráni hátterének kérdéséről lásd pl. SCOTT (1990), 68–71.

⁴⁶ Érdekes, hogy az egyébként meglehetősen költői „Fény buddhája” kifejezést a szintén a poétikusságáról híres *Himnusz-tekercs* egyáltalán nem használja.

⁴⁷ Lin Wushu szerint a *Foyisede wulushen* 佛夷瑟德烏盧誥 kifejezés a középperzsa *frēstag rōšn* átírása (LIN (1987b), 184), míg N. Tajadod úgy véli, hogy ez utóbbi többes száma (*frēstagān rōšān* – a Fények küldöttei; TAJADOD (1990), 86).

A fénynek (*rōšn*) megfelelő utolsó három írásjegy (*wulushen* 烏盧誥) kétszer is előfordul a §183-as fonetikusán átírt himnuszban (vö. WALDSCHMIDT–LENTZ (1926), 12).

◀#9A.▶ „Ezután (Laozi) megtestesült a nyugati tenger királyánál Sulin királyságában. Az Örök Élet Ambróziájának, Felülmúlhatatlan Orvoskirálynak és a Hatalmas Fény Küldöttének nevezték.”⁴⁸ 復分身降于西海王蘇鄰國，號長生甘露、無上醫王、大光明使。

◀#9B.▶ (Miközben a Magasságos) „Lao Úr a nyugati tengernél utazott, elérkezett Sulin országába, és a Hatalmas Fény Küldöttének nevezték.”⁴⁹ (太上)老君遊西海，至蘇鄰國，號為大光明使。

◀#10.▶ „Alattvalód akkor megszerezte a kinyilatkoztatott taoista műveket, valamint hozzájutott (...) Mānīnak, a Fényküldöttnek munkáihoz.”⁵⁰ 臣于時盡得 (...) 明使摩尼經等。

◀#11.▶ „(Ezen vallás) istenségét a Fényküldöttnek nevezzük.”⁵¹ 其神號曰明使。

◀#2.▶ „Szumátrai királyság. Arrafelé megtalálhatók a Han-kori káldeusok és a Tang-dinasztiabeli perzsák és arabok. Ezen országtól nyugatra fekszik Sulin birodalma. Mānī Buddha ott született. A »Hatalmas Fény Tökéletes Tudású Küldötté«-nek⁵² nevezzük.”⁵³ 蘇門答剌國，漢之條支、唐之波斯、大食皆其地也。其西有蘇鄰國，摩尼佛生焉，號具智大明使。

A Fény buddhája elnevezéssel ellentétben ez igen gyakran fordul elő a kínai és a nem-kínai nyelvű forrásokban egyaránt.⁵⁴ A kifejezés a manicheus szövegekben Mānīval, illetve a korábbi „prófétákkal” kapcsolatban gyakran visszatérő elem: a kopt szövegekben $\pi\alpha\pi\sigma\tau\omicron\lambda\omicron\varsigma$ $\mu\pi\omicron\gamma\alpha\Box\mu\epsilon$ (a fény apostola), a görögben $\acute{o}$ $\acute{\alpha}\pi\acute{o}\sigma\tau\omicron\lambda\omicron\varsigma$ $\tau\omicron\upsilon$ $\varphi\omega\tau\acute{\iota}\varsigma$, a középperzsa forrásokban *fryštg rwšn* [*frēstag-rōšn*], a pártusban *fryštg rwšn* [*frēstag rōšn*], a szogdban *rxwšny br’yšt’k*, az ujjurban pedig *yaruq frišti(lär)*.⁵⁵ Mint a fenti példákban is látható, Mānīt több alkalommal is összekapcsolják a Fényküldöttség fogalmával, de a név és a titulus a kínai forrásokban csak egyetlenegyszer fordul elő együtt (*Mángnī mingshī* 忙你明使; §338), aminek az ujjurban jó analógiája a „(Mānī) atyánk, a fényküldött”⁵⁶ vagy a „Mānī küldött”⁵⁷ kifejezés.⁵⁸

A fenti példák előfordulási helyének alaposabban vizsgálatakor egyértelművé válik, hogy elsősorban azok a (történeti) források használták a Fényküldött ([*guang*] *mingshi* [光]明使) jelzőt, melyek külső szemlélőként írtak a manicheizmusról. Habár a *Kompendiumban* egy alkalommal szintén előfordul a kifejezés, azonban a szöveg egyértelműsíti, hogy egy idegen kifejezés fordításáról van szó, nem pedig a kínai manicheusok valóságos szóhasználatáról. Véleményem

48 *Hunyuan shengji* 混元聖紀 5.6; WANG (1992), 215, CHAVANNES–PELLIOT (1913), 155.

49 *Hunyuan shengji* 混元聖紀 1.24; WANG (1992), 218. n.12.

50 *Yunji qiqian* 雲笈七籤 122.1a–2a (*Daozang* 道藏 CT 1032); CHAVANNES–PELLIOT (1913), 289.

51 *Weinan wenji* 渭南文集 5.8a; CHAVANNES–PELLIOT (1913), 313–314, LIN (1987a), 127–128, WANG (1992), 306–307; LIEU (1992), 287.

52 Az elnevezésben jól látható a kontinuitás a mintegy 700–800 évvel korábbi *Kompendiumban* szereplő titulusokkal (*hao* 號).

53 He Qiaoyuan: *Mingshanzang* 名山藏 13. [Wangxiangji 王享記 fej.] (PELLIOT (1923), 196).

54 WALDSCHMIDT–LENTZ (1933), 15–17.

55 Például *Zsoltárkönyv* 33,10; *Kephalaia* 24,30; 36,3;

M 801a: 333–334; M 325 V, M 914; M 729 (COLDITZ (2000), 307–308; BOYCE (1975), cr); M 18220 V 37 (SUNDERMANN (1981), 41); *Pelliot Chinois* 3049: 2. (HAMILTON (1986), 38).

56 T I α x 33 V 2 (Mainz 149) (ZIEME (1975), 51): „y(a)ruq yalavač qanīmiz”.

57 T II D 62 (LE COQ (1922), 40): „mani frištikā”.

58 A kínai nyelvű manicheus szövegek ugyanakkor nem pusztán Mānīt említik mint Fényküldöttet, előfordul még a ’Tiszta Szellem’ és a ’Jóságos Anya’ (T2), a ’Tiszta Szellem öt fia’ (T10), továbbá a *Himnusz-tekersben* többször is megjelenő ’Fényküldöttek’ (*zhū mingshī* 諸明使) vagy a ’Buddhák és Fényküldöttek’ (*zhū fō mingshī* 諸佛明使), illetve egy ’*Pipojia*’ 毗婆伽 nevű Fényküldött (*Haiqiong Bo zhenren yulu* 海瓊白珍人語錄 1.11a. (*Daozang* 道藏 CT 1307; vö. WANG (1992), 319–320, LIN (1987a), 130).

szerint mindez megerősíti azt a megállapítást, miszerint a nem-kínai források küldött (görög ó $\alpha\pi\sigma\tau\omicron\lambda\omicron\varsigma$, kopt $\alpha\pi\sigma\tau\omicron\lambda\omicron\varsigma$, középperzsa *frystg*, párthus *frystg*, szogd *br'yšt'k*, uigur *frišti*) szavát a kínai manicheusok egyszerűen a buddha (fó 佛) szóval adták vissza, így a Fény buddhája (*guangfo* 光佛) és a Fényküldött ([*guang*] *mingshi* [光]明使) kifejezés lényegében azonosnak tekinthető.

2.2. MĀNĪ, A FENSÉG

◀§135.▶ „És szólítjuk az egyetemes Mānīt, a magasztost, / Yanmót, a Fény-Nouszt, a felébredés napját, / aki abból a Nagy Fényből e világra érkezett, / hogy az igaz dharmát terjesztve megmentse a jó ifjakat.” 1273b23–24 || 又啟普遍忙你尊, 聞默 惠明警覺日, 從彼大明至此界, 敷揚正法救善子。

◀§152.▶ „És szólítjuk (...) a hősies, szabad Mānīt, a magasztost, / továbbá a tiszta fényserget!” 1273c28–29 || 又啟 (...) 雄猛自在忙你尊, 并諸清淨光明眾。

◀§256.▶ „A múlt buddhái és arhatjai / az Öt Fényért alkották meg a csodálatos dharmát, / a mostani időkben a hősies Mānī, a magasztos, / a mi szemünk előtt kinyilvánítja (mindezt).” 1276a18–19 || 過去諸佛羅漢等, 並為五明置妙法。 / 今時雄猛忙你尊, 對我等前皆顯現。

◀§383.▶ „Magasztalunk s dicsérünk, Igazságos Úr, / hatalmas erejű Mānī fenség, aki képes vagy életet lehelni a tiszta dharma-testekbe, / aki képes vagy megmenteni a fénylelkeket!” 1279a06–07 || 稱讚真實主, 大力忙你尊, / 能活淨法體, 能救諸明性。

Mānīval összefüggésben a *Himnusz-tekercs*ben szereplő másik leggyakoribb jelző, a ‘tiszteletre-méltó’, ‘fenség’ (*zūn* 尊 – §135, §152, §256, §383) szó első megközelítésben szintén buddhista reminiscenciákat ébreszthet, és első megközelítésben összefüggésbe hozható a Világ Tiszteltje (*shìzūn* 世尊, lokajyeṣṭha) kifejezéssel. Mint fent láttuk, a tiszteletre-méltó fenség kifejezés egy alkalommal együtt is szerepel a buddha szóval (*zūnfó* 尊佛 – §358).

Véleményem szerint a fenti buddhistának tűnő *zūn* 尊 valójában a kínai történeti forrásokban⁵⁹ Mò Móniként 末摩尼 megjelenő név Mò részének felel meg. Ez utóbbi a szír Mār Mānī kínai átírása, a Mānī neve előtt álló szó nem más, mint a szír *mār*, „úr, megbecsült úr” kifejezés. A szír *mār* szót, illetve a neki megfelelő elnevezéseket (görög $\kappa\upsilon\rho\iota\omicron\varsigma$; kopt: $\pi\alpha\iota\varsigma$; középperzsa, párthus *xwā'y* [*xwādāy*], *xwā'wn* [*xwādāwan*]) nem kizárólag Mānīval kapcsolatban használták, hanem mindenkire, aki a manicheizmus szempontjából különösen nagy tiszteletnek örvendett, így ezt a címet „adományozták” Mānī előfutárainak (Zarathuštrának [$\pi\alpha\iota\varsigma$ $\zeta\alpha\rho\alpha\delta\eta\varsigma$], Buddhának [$\pi\alpha\iota\varsigma$ $\beta\omicron\upsilon\delta\delta\alpha\varsigma$]), vagy Mānī kiemelkedő, a misszióban jelentős sikereket elérő követőinek is, például Mār Addának vagy Mār Ammônak.⁶⁰

A *Minshu* a kifejezést ekként magyarázza: „(A *Mo Moni* elnevezésben szereplő) *mò* 末 szó azt jelenti, hogy ‘nagy’ [megbecsült].”⁶¹ 末之為言大也. Az ebben a rendkívül kései forrásban szereplő ‘nagy, megbecsült’ értelem igen jó közelítése a tiszteletre-méltóságra utaló *mār* szónak, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a kínai átírásban használt *mò* szó a kínai nyelvben ennek éppen az ellenkezőjét, valaminek a végét, kicsinységét vagy lényegtelenségét jelöli.

⁵⁹ *Tongdian* 通典 40.11b [229]; *Laozi huaohujing* 老子化胡經 T2139: 1267b; *Bianweilu* 辯偽錄 T2116: 0761b; *Fozu tongji* T2035: 0431a–0431b.

⁶⁰ TARDIEU (1988), 166.

⁶¹ *Minshu* 7.32a. (WANG (1992), 10–11; LIEU (1992), 301).

Hipotézisem szerint tehát a Mānī 摩尼 neve előtt megjelenő, a szír *mār* szó átírásának számító *mò* 末 szó megfelel a Mānī (*Mangni* 忙你) neve után álló, és a *mār* szót értelmileg visszaadó *zūn* 尊 kifejezésnek, tehát a történeti források *Mò Móní* 末摩尼 kifejezése azonos a *Himnusz-tekercs*beli *Mángnǐ zūn* 忙你尊 összetétellel. Ezt a hipotézist látszik egyértelműen megerősíteni az a tény is, hogy a *mò* 末 és a *zūn* 尊 szó Mānival összefüggésben együtt egyetlen szövegben sem fordul elő.

2.3. Mānī, a (Dharma)király

◀K1/5–6.▶ „*Foyisede wulushen* – (hazájának nyelvéről) kínaira fordítva ez annyit tesz: Fényküldött. Mindentudó Dharma-királynak vagy Mānīnak, a Fény Buddhájának is nevezik.” 1279c20–21 || 佛夷瑟德烏盧誂者本國梵音譯云光明使者，又 / 號具智法王，亦謂摩尼光佛。

◀K1/9–10.▶ „A szellemi igazságban bölcsessége mélységes, a legmakacsabb kételyeket is képes érvekkel legyőzni, ezért nevezik Mindentudó Dharma-királynak.” 1279c24–25 || 精 / 真洞慧，堅疑克辯，故曰具智法王。

◀§84.▶ „A mindentudó dharma-király, Mānī buddha, / mindent megjelenít nektek, mintha szemetek előtt lenne.” 1272b10 || 具智法王忙你佛，咸皆顯現如目前。

◀§160.▶ „Dicsérünk Mānī, mindentudó király...” 1274a12 || 稱讚忙你具智王...

◀§340.▶ „Dicsérjük Mānī, a mindentudó királyt, / az Őt Fényt, a tiszta testeket! / Dicsérünk minden Fényküldöttet / és az igaz dharma védelmezőit!” 1278a11–12 || 稱讚忙你具智王，及以五明清淨體；/ 稱讚一切諸明使，及以護持正法者！

◀§348.▶ „Dicsérjük Mānī, a Mindentudó Királyt, / valamint a Fény csodás kincstestét!” 1278a26 || 稱讚忙你具智王，及以光明妙寶身！

◀§373.▶ „Magasztaljuk s dicsérjük a becses és hatalmasat, / az Igazságos Urat, a Legfőbb Fénykirályt, / az Örök Fény Világát s a szentek seregét (benne) / és Mānī, a dharma-királyt!” 1278c12–14 || 稱讚褒譽，珍重廣大，彼真實主，/最上光王，常明世界，及其聖眾，/忙你法王。

A ‘dharma-király’ (*fǎwáng* 法王; sz. *dharmarāja*) elnevezés négy alkalommal fordul elő Mānīval kapcsolatban, ebből háromszor a ‘mindentudó’ (*jùzhì* 具智) jelzővel együtt (K1/5–6; K1/9–10; §84). További három alkalommal találkozhatunk a ‘mindentudó király’ (*jùzhì wáng* 具智王; §160; §340; §348) elnevezéssel. Habár a dharma-király jellegzetesen buddhista kifejezés, továbbá a mindentudó jelző is számos buddhista szövegben megjelenik, ez az egyébként nem túlzottan különös szókapcsolat meglepő módon egyetlen kínai nyelvű buddhista szövegben sem fordul elő, kizárólag a manicheus iratokban.

Mānī talán leggyakrabban előforduló jelzője mindentudását emeli ki. Ez egy alapvetően gnosztikus beállítottságú vallás alapítójánál természetesnek is mondható, ahogy egy kopt szöveg egyszerűen megfogalmazza: „Te [Mānī] mindent tudsz...”⁶² A fentiekén túl még egy olyan szöveg található, amely Mānīhoz egyértelműen a mindentudást társítja.

◀#2.▶ „Ezen országtól nyugatra fekszik Sulin birodalma. Mānī Buddha ott született. A »Hatalmas Fény Tökéletes Tudású Küldötté«-nek nevezik.”⁶³ 其西有蘇鄰國，摩尼佛生焉，號具智大明使。

2.4. MĀNĪ, A GYÓGYÍTÓ KIRÁLY

◀K1/12–13.▶ „Gyógyító Királyként pedig a Tan orvosságát terjeszti.” 1279c27–28 || 醫王所/以布法藥。

◀#9A.▶ „Ezután (Laozi) megtestesült a nyugati tenger királyánál Sulin királyságában. Az Örök Élet Ambróziájának, Felülmúlhatatlan Orvoskirálynak és a Hatalmas Fény Küldöttének nevezték.”⁶⁴ 復分身降于西海王蘇鄰國，號長生甘露、無上醫王、大光明使。

A Gyógyító (vagy Orvos) Király (*Yīwáng* 醫王 vagy *Yàowáng* 藥王) a gyógyítás bódhiszattvája (Bhaiṣajyaguru), és egyben Buddha egyik jelzője.⁶⁵ Mindez érdekesen kapcsolódik ahhoz az elképzeléshez, hogy végső soron Laozi volt az, aki Māniként megszületett Perzsiában.

Mānīnak, az orvosnak és a gyógyítónak az alakja a manicheizmusban ugyanakkor ettől függetlenül is gyakran előfordul.⁶⁶

„Honnan való vagy?” – kérdezte a király. Én (Mānī) pedig így válaszoltam: „Orvos vagyok Babilón földjéről.”⁶⁷

„Orvos vagyok.”⁶⁸

„Íme, itt az igazak feltámasztója, aki a betegségeket ... gyógyítja.”⁶⁹

Mindez tehát arra utal, hogy Mānī-t a buddhizmussal való kapcsolatától függetlenül orvosnak tartották, mégpedig elsősorban a szó átvitt, szellemi értelmében, a buddhista kifejezést tehát csak később alkalmazták erre a már meglévő rétegre.

Összefoglalás

A manicheizmus gyakran alkalmazta azon vallások terminusait, amelyek területén éppen misszióját folytatta. Nyugaton a kereszténység, Iránban a zoroasztrizmus, a Tang-kori Kínában pedig elsősorban a buddhizmus volt az a vallás, melynek terminológiáját a manicheizmus beépítette szövegeibe. Ezen általános tendenciát ismerve nem csodálkozhatunk azon, hogy

⁶³ He Qiaoyuan: *Mingshanzang* 名山藏 13. [Wangxiangji 王享記 fej.] (PELLIOT (1923), 196).

⁶⁴ *Hunyuan shengji* 混元聖紀 5.6; WANG (1992), 215, CHAVANNES-PELLIOT (1913), 155.

⁶⁵ Lásd például *Fo shuo guan Yaowang Yaoshang er pusa jing* 佛說觀藥王藥上二菩薩經 (T1161); *Miaofa lianhua jing* 妙法蓮華經 (T0262) 10. fejezete (0030b29–0032b16) és 23. fejezete (0053a05–0055a16).

⁶⁶ Lásd például *Zsoltárkönyv* 46,1–47; T II D 78a II V; KLIMKEIT (1996), COYLE (1999), TONGERLOO (2000),

ORT (1967), 95–101; MA (1999a).

⁶⁷ M 566 I R (SUNDERMANN (1981), 23;

ORT (1967), 51): „š”h w’xt kw ’c kw ’yy mn w’xt kw bzyšk hym ’c b’byl zmyg [šāh wāxt ku až ku ay man wāxt ku bizešk hēm až bābēl zamīg].”

⁶⁸ *Kölni Mānī-kódex* 122,7: „ⲁⲡⲣⲟⲥ ⲧⲣⲩⲧⲁⲱ.” Erről a részről lásd RÖMER (1994), 1–26.

⁶⁹ M 224 (BOYCE (1975), cl): „’ynk, ’yd mwrđ’xyz ’yg w’bryg’n, ky ysk ... byš’zynyd [ēnak, ēd murdāxēz īg wābarīgān, kē yask ... bēšāzēnēd].”

magára a vallásalapítóra is alkalmaztak buddhista fogalmakat: buddha (*fó*), a Fénybuddha (*guāngfó*), a fenség (*zūn*), a (mindentudó) dharma-király ([*jùzhì*] *fǎwáng*) és a gyógyító király (*yīwáng*). Kimutatható, hogy a manicheusok számára sajátos jelentéstartalommal töltődtek fel ezek a látszólag buddhista kifejezések: a buddha, illetve Fénybuddha nem utalt sem a történeti Buddhára, sem pedig a felébredettség állapotára, hanem a Fénybirodalom küldöttét jelentette, a fenség (*zūn*) a szír *mār* szó kínai megfelelőjét, a mindentudó dharma-király a gnosztikus jellegű vallást alapító Mānīra, a gyógyító-király pedig az élete során többször orvosként is megjelenő és ezzel uralkodókat megtérítő, vagyis a manicheus Tant terjesztő Mānīra utal.

A manicheus kiválasztottak nyilvánvalóan tudatában voltak ezen kifejezések valódi jelentéstartalmának, de a korabeli buddhisták számára minden bizonnyal tényleg megtévesztő lehetett a jellegzetesen buddhista terminológia. Mindezek fényében bizonyos szempontból tehát jogosnak tűnik a császári udvarból származó azon megállapítás, mely szerint a manicheizmus „csalárd módon a buddhizmus nevét alkalmazza magára”. Paradox módon ugyanakkor úgy is fogalmazhatunk, hogy a manicheus tanítások terjesztéséhez használt „ügyes eszközök” (*upája-kausalja*) módszerét, jelen esetben a buddhista terminológia saját, missziós célra történő felhasználását, egyebek között éppen a buddhizmusból sajátította el a vallásalapító Mānī.

Irodalom:

- BANG – GABAIN (1930): Bang, W. – Gabain, A. von: Türkische Turfan-Texte. III. Der grosse Hymnus auf Mani, Verlag der Akademie der Wissenschaften – W. de Gruyter & Co, Berlin.
- BAUR (1831): Baur, Ferdinand: Das manichäische Religionssystem, nach den Quellen neu untersucht und entwickelt, Goettingue.
- BOYCE (1975): Boyce, Mary: A Reader in Manichaeism Middle Persian and Parthian. Texts with Notes, (Acta Iranica 3. sér., II, 9; Textes and mémoires.), Bibliothèque Pahlavi, Téhéran-Liège; E.J. Brill, Leiden.
- BOYCE (1977): Boyce, Mary: A Word-List of Manichaeism Middle Persian and Parthian, (Acta Iranica 3. série II. Supplément.), Bibliothèque Pahlavi, Téhéran-Liège; E.J. Brill, Leiden.
- BRYDER (1994): Bryder, Peter: The Zebra as a Chameleon. – Manichaeism missionary technique. In: Preissler, Holger – Seiwert, Hubert (eds.) Gnosisforschung und Religionsgeschichte. Festschrift für Kurt Rudolph zum 65. Geburtstag, Diagonal-Verlag, Marburg, 1994, 49–54.
- CHAVANNES – PELLIOU (1913): Chavannes, Édouard – Pelliot, Paul: Un traité manichéen retrouvé en Chine, Imprimerie Nationale, Paris.
- CHEN (1988): Chen Changsheng 陳長城: Putian Hanjiang faxian Monijiao beike. 莆田涵江發現摩尼教碑刻. In: HAIJIAO SHI YANJIU 海交史研究 2: 117–118.
- COLDITZ (1837): Colditz, F. E.: Die Entstehung des manichäischen Religionssystems, historisch-kritisch untersucht, Leipzig.
- COLDITZ (2000): Colditz, Iris: Sozialterminologie der iranischen Manichäer. Eine semantische Analyse im Vergleich zu den nichtmanichäischen iranischen Quellen, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- COYLE (1999): Coyle, J. Kevin: Healing and 'Physician' in Manichaeism. In: Coyle, J.K. – Muir, S. C. (eds.) Healing in Religion and Society, From Hippocrates to the Puritans. Selected Studies, (Studies in Religion and Society 43.), Lewiston, New York, 1999, 135–158.

- DURKIN-MEISTERERNST (2004): Durkin-Meisterernst, Desmond: Dictionary of Manichaean Texts. Vol. III.1. Dictionary of Manichaean Middle Persian and Parthian, Brepols, Turnhout.
- GEYLER (1875): Geyler, A.: Das System des Manichäismus und sein Verhältniss zum Buddhismus, Jena.
- GULÁCSI (2001): Gulácsi Zsuzsanna: *Manichaean Art in Berlin Collections*, (Corpus Fontium Manichaeorum, Series Archaeologica et Iconographica 1.), Brepols, Turnhout.
- HAMILTON (1986): Hamilton, James R.: Manuscripts ouïgours du ixe–xe siècle de Touen-houang. Tome I., Peeters, Paris.
- HENNING (1986): Henning, Walter B.: Ein manichäisches Bet- und Beichtbuch, Akademie der Wissenschaften – W. de Gruyter & Co., Berlin.
- HENNING (1943–46): Henning Walter B.: The Book of Giants. In: BULLETIN OF THE SCHOOL OF ORIENTAL AND AFRICAN STUDIES 11: 52–74.
- HUANG (1985): Huang Shichun 黃世春: Fujian Jinjiang cao'an faxian Mingjiao hui heiyou wan. 福建晉江草庵發現明教會黑釉碗. In: HAIJIAOSHI YANJIU 海交史研究 7,1, 73, 79.
- KLIMKEIT (1980): Klimkeit, Hans-Joachim: Der Buddha Henoch. Qumran und Turfan. In: ZEITSCHRIFT FÜR RELIGIONS- UND GEISTESGESCHICHTE 32, 367–377.
- KLIMKEIT (1986): Klimkeit, Hans-Joachim: Die Begegnung von Christentum, Gnosis und Buddhismus an der Seidenstrasse, Westdeutscher Verlag, Opladen.
- KLIMKEIT (1986a): Klimkeit, Hans-Joachim: Jesus' Entry into Parinirvana: Manichaean Identity in Buddhist Central Asia. In: NUMEN 33,2, 225–240.
- KLIMKEIT (1996): Klimkeit, Hans-Joachim: Jesus, Mani and Buddha as Physicians in the Texts of the Silk Road. In: Gnoli, G. (ed.) La Persia e l'Asia Centrale sa Alessandro al X secolo, (Atti dei Convegni Lincei 27), Accademia Nazionale dei Lincei, Roma, 1996, 589–595.
- KLIMKEIT (1998): Klimkeit, Hans-Joachim: Adaptations to Buddhism in East Iranian and Central Asian Manichaeism. In: Heuser, Manfred – Klimkeit, Hans-Joachim: Studies in Manichaean Literature and Art, (Nag Hammadi and Manichaean Studies 46.), Brill, Leiden–Boston–Köln, 1998, 237–253.
- LE COQ (1912): Le Coq, Albert von: Türkische Manichaica aus Chotscho I., Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- LE COQ (1922): Le Coq, Albert von: Türkischen Manichaica aus Chotscho. III. Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- LIEU (1998): Lieu, Samuel N. C.: A Lapsed Chinese Manichaean's Correspondence with a Confucian Official in the Late Sung Dynasty (1264): A Study of the Ch'ung-shou-kung chi by Huang Chen. In: Lieu, Samuel N. C.: Manichaeism in Central Asia and China. E.J. Brill, Leiden, 1992, 99–125.
- LIN (1987): Lin Wushu 林悟殊: Monijiao ji qi dongjian. 摩尼教及其東漸, Zhonghua Shuju, Beijing.
- LIN (1987a): Lin Wushu 林悟殊: Songdai mingjiao yu Tangdai monijiao. 宋代明教與唐代摩尼教. In: Lin (1987), 120–134.
- LIN (1987b): Lin Wushu 林悟殊: <Moni guangfo jiao fayi lue> de sansheng tongyi lun. <摩尼光佛教法儀略>的三聖同一論. In: Lin (1987), 183–190.
- LIN (1991): Lin Wushu: The Origin of 'The Compendium of the Teaching of Mani, the Buddha of Light' in Chinese. In: Tongerloo, Aloïs van – Giversen, Søren (eds.) Manichaica Selecta.

- Studies presented to Prof. J. Ries on the occasion of his 70th birthday, (Manichaeic Studies 1.), International Association of Manichaeic Studies – Center of the History of Religions – BCMS (Louvain), Lovanii, 1991, 225–232.
- MA (1999): Ma Xiaohu 马小鹤: Moni guangfo kao 摩尼光佛考. In: SHILIN 史林 1999,1, 11–15, 82.
- MA (1999a): Ma Xiaohu 马小鹤: Monijiao, Jidujiao, Fojiao zhong de »da yiwang« yanjiu. 摩尼教、基督教、佛教中的»大医王«研究. In: OU-YA YANJIU 欧亚研究 1,12, 243–258.
- MIKKELSEN (1995): Mikkelsen, Gunner B.: Skilfully Planting the Trees of Light: the Chinese Manichaica, Their Central Asian Counterparts, and Some Observations on the Translation of Manichaeism into Chinese. In: Clauser, Soren (ed.) Cultural Encounters: China, Japan and the West. Essays Commemorating 25 Years of East-Asian Studies at the University of Aarhus, Aarhus University Press, Aarhus, 1995, 83–108.
- ORT (1967): Ort, L. J. R.: Mani. A Religion-Historical Description of his Personality, E.J. Brill, Leiden.
- PAYNE – TANAKA (2003): Payne, Richard K. – Tanaka, Kenneth K. (eds.): Approaching the Land of Bliss: Religious Praxis in the Cult of Amitabha, University of Hawaii Press, Honolulu.
- PELLIOT (1923): Pelliot, Paul: Les traditions manichéennes au Fou-Kien. In: T'OUNG PAO 22, 193–208.
- QI (2000): Qi Shunhua 祁顺华: Putianshi Hanjiang xin faxian Monijiao wenwu guji chutan. 莆田市涵江新发现摩尼教文物古迹初探. In: SHIJIE ZONGJIAO YANJIU 世界宗教研究 2000,3, 60–66.
- RECK (2004): Reck, Christiane (ed.): Gesegnet sei dieser Tag. Manichäische Festtagshymnen. Edition der mittelpersischen und parthischen Sonntag-, Montags- und Bemahymnen, Brepols, Turnhout.
- RIES (1959): Ries, Julien: Introduction aux études manichéennes. Quatre siècle de recherches. II. Le manichéisme considéré comme grande religion orientale (XIXe siècle). In: EPHEMERIDES THEOLOGICAE LOVANIENSES 35, 362–409.
- RÖMER (1994): Römer, Cornelia E.: Manis frühe Missionsreisen nach der Kölner Manibibliographie. Textkritischer Kommentar und Erläuterungen zu p. 121 – p. 192 des Kölner Mani-Kodex, (ARAWA, Papyrologica Coloniae 24.), Westdeutscher Verlag, Opladen.
- RUSSELL-SMITH (2005): Russell-Smith, Lilla: Uyghur Patronage in Dunhuang. Regional Art Centres on the Northern Silk Road in the Tenth and Eleventh Centuries, (Brill's Inner Asian Library 14.), Brill, Leiden–Boston.
- SCOTT (1985): Scott, David: Manichaeic Views of Buddhism. In: HISTORY OF RELIGIONS 25,2, 99–115.
- SCOTT (1990): Scott, David: The Iranian Face of Buddhism. In: EAST AND WEST 40, 43–77.
- SCOTT (1995): Scott, David: Buddhist Responses to Manichaeism: Mahāyāna Reaffirmation of the „Middle Path“. In: HISTORY OF RELIGIONS 35,2, 148–162.
- SUNDERMANN (1981): Sundermann, Werner: Mittelliranische manichäische Texte kirchengeschichtlichen Inhalts (mit einem Appendix von Nicolas Sims-Williams), (Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients; Berliner Turfantexte XI.), Akademie-Verlag, Berlin.
- SUNDERMANN (1991): Sundermann, Werner: Manichaeic Traditions on the Date of the Historical Buddha. In: H. Bechert (ed.) The Dating of the Historical Buddha 1., (Symposien

- zur Buddhismusforschung 4. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-hist. Kl. 3.F., Nr. 189), Göttingen, 1991, 426–438.
- SUNDERMANN (1997): Sundermann, Werner: Manichaeism Meets Buddhism: The Problem of Buddhist Influences on Manichaeism. In: Kieffer-Pülz, P. – Hartmann, J.-U. (eds.) *Bauddhavidyāsudhākarah. Studies in Honour of Heinz Bechert On the Occasion of His 65th Birthday*, (Indica et tibetica 30), Swisttal-Odendorf, 647–56.
- T: *Taishō Shinshū Daizōkyō* 大正新修大藏經, 1924–1932, 85 vols., Taishō Issaikyō Kankōkai, Tokyo, Takakusu Junjirō 高楠順次郎 – Watanabe Kaigyoku 渡邊海旭 (eds.).
- TAJADOD (1990): Tajadod, Nahal: Mani: le bouddha de lumière, catechisme manichéen chinois, Cerf, Paris.
- TARDIEU (1988): Tardieu, Michel: La diffusion du bouddhisme dans l’empire Kouchan, l’Iran et la Chine, d’après un kephalaion manichéen inédit. In: *STUDIA IRANICA* 17, 153–182.
- TONGERLOO (1984): Tongerloo, Aloïs von: Buddhist Indian terminology in the Manichaean Uygur and Middle Iranian texts. In: Skalmowski, Wojciech – Tongerloo, Aloïs von (eds.) *Middle Iranian Studies. Proceedings of the International Symposium organized by the Katholieke Universiteit Leuven from the 17th to the 20th of May 1982*, [OLA 16], Peeters, Louvain, 1984, 243–252.
- TONGERLOO (1997): Tongerloo, Aloïs van: Manichaean Female Deities. In: Cirillo, Luigi – Tongerloo, Aloïs van (eds.): *Atti del terzo congresso internazionale di studi „Manicheismo e Oriente Cristiano Antico”*, Arcavata di Rende – Amantea, 31 agosto – 5 settembre 1993, (Manichaean Studies 3.), Brepols, Turnhout, 1997, 361–374.
- TONGERLOO (2000): Tongerloo, Aloïs van: Manichaeus Medicus. In: Emmerick, Ronald E. – Sundermann, Werner – Zieme, Peter (hrsg.): *Studia Manichaica. IV. Internationaler Kongress zum Manichäismus*, Berlin, 14.–18. Juli 1997, Akademie Verlag, Berlin, 2000, 613–621.
- WALDSCHMIDT – LENTZ (1926): Waldschmidt, Ernst – Lentz, Wolfgang: Die Stellung Jesu im Manichäismus. In: *ABHANDLUNGEN DER KÖNIGLICHEN PREUSSISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN* 4, 1–131.
- WALDSCHMIDT – LENTZ (1933): Waldschmidt, Ernst – Lentz, Wolfgang: Manichäische Dogmatik aus chinesische und iranischen Texten, In: *SITZUNGSBERICHTE DER (KÖNIGLICH)PREUSSISCHENAKADEMIEDERWISSENSCHAFTEN, PHILOSOPHISCH-HISTORISCHE KL.* 1933, 480–607.
- WANG (1992): Wang Jianchuan 王見川: *Cong Monijiao dao Mingjiao* 從摩尼教到明教, Xinwenfeng Chubanshe, Taipei.
- ZIEME (1975): Zieme, Peter: *Manichäisch-türkische Texte. Texte, Übersetzung, Anmerkungen*, Akademie-Verlag, Berlin.